

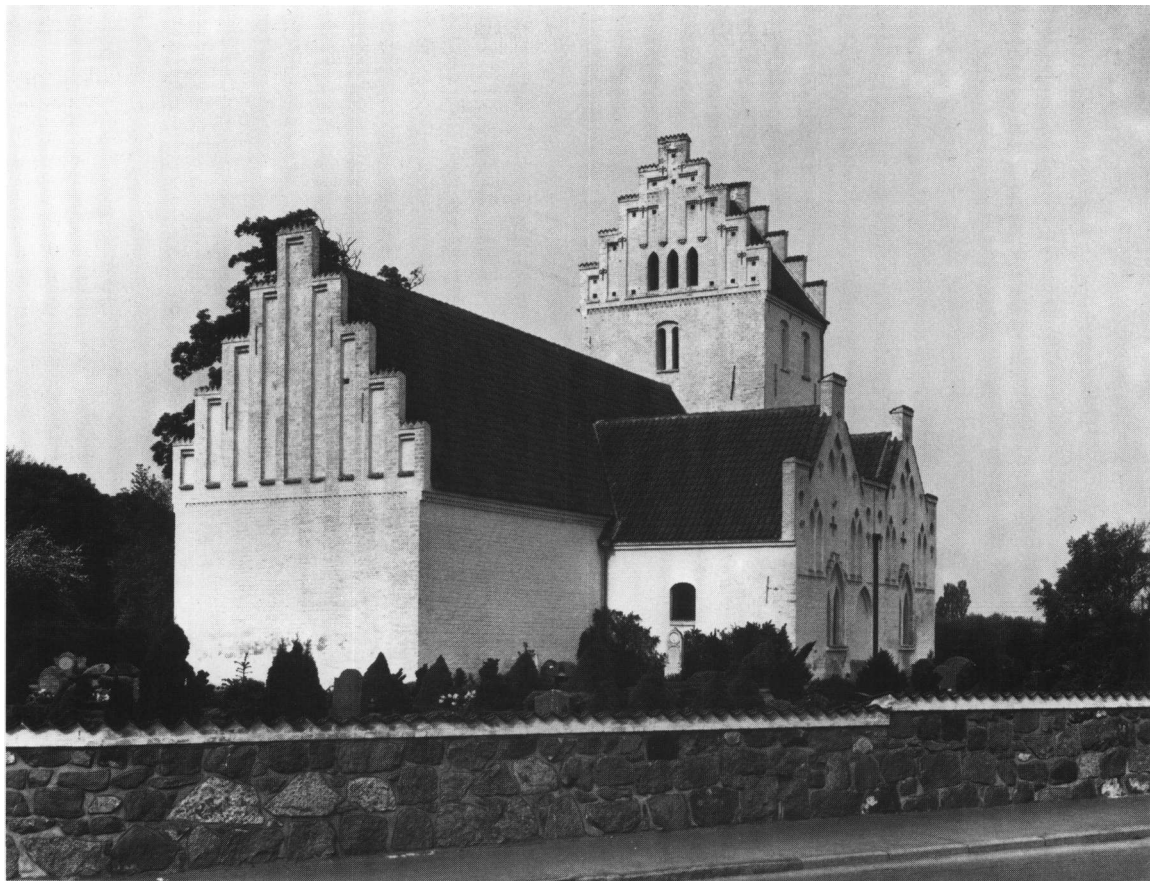

Fig. 1. Ydre, set fra nordøst. LL fot. 1980. - *Exterior seen from the north-east.*

SVALLERUP KIRKE

ARS HERRED

Kirken er i Roskildebispens jordebog ansat til to mk.¹ 1567 talte sognet 46 tiendeydere.² Endnu 1661 ses kaldet at være blevet besat ved kaldelse af provst og sognemænd med påfølgende kgl. konfirmation; men 1666 forordnedes sognepræsten af kongen.³ 1689 fik Christian Lindenov til Restrup (jfr. †tårn) og dennes søster Anna Elisabeth Lindenov til Bækkeskov ved mageskifte jus patronatus et vocandi sammen med kirkens korntiende.⁴ 23. maj 1691 blev kirketienden skødet til Anders Andersen Hjort i Svallerup og overgik efter hans død til sønnen Hans Andersen Hjort.⁵ 30. sept. 1746 købte general Chr. Lerche rettighederne af enken Dorothea Wulf Prom

(jfr. altertavle, †alterklæde og gravminder),⁶ og kirken lå herefter under det af greven oprettede stamhus Lerchenborg, 11.dec. 1804 gav Chr. Lerche kongen skøde på jus vocandi,⁷ og 1.jan. 1914 overgik kirken til selveje.

Møntfund. Ved harpning af fyld fra tårnrummets gulv fandtes 1963-66 to danske fra henholdsvis Valdemar Atterdag og Erik af Pommern.⁸

Kirken ligger på fladt terræn i landsbyens sydlige udkant, syd for bygaden og mellem gade-

mur, som er skåret ned af hensyn til præstegårdens $\dagger$ stuehus (brændt 1927, jfr. fig. 2); i hvert fald hæver muren sig lidt højere på den vestlige del, hinsides det forsvundne stuehus. Afdækningens røde vingetegl er indadvendte, bortset fra det netop beskrevne, lave stykke, hvor der er fald mod det ydre. Kirkegårdens øvrige mure er af kløvsten, der står blanke og afdækkes af indadvendte vingetegl under et par skifter af gule, hvidtede mursten. De vestlige strækninger af disse mure stammer antagelig fra udvidelsen 1862, mens nordmuren, øst for hovedindgangen er opført så sent som 1960, da man nedrev en hvidtet mur, sammenflikket af marksten og tegl og antagelig hidrørende fra udvidelsen 1846.

Kirkegården har fire indgange, der i nuværende skikkelse alle synes at stamme fra 1800'ernes sidste tredjedel. Af de to porte i nord mod bygaden er den vestre hovedindgang ud for kirkens kapeller, den østre en køreport i tilslutning til ligkapellet ved nordøsthjørnet. Endvidere findes der i syd to låger, hvoraf den østlige, en anelse vest for kirkeladen, åbner sig mod præstegården, mens den anden giver ad-

gang til nødtørftshus og affaldskule uden for sydvesthjørnet. Samtlige åbninger har piller af små gule sten, som afdækkes med sadeltage og prydes af korsblændinger. Nordmurens indgange lukkes af tofløjede, sortmalede jernlåger (fornyset i nordvest), mens der mod syd er nyere, brunmalede trætremsfløje mod præstegården og en tilsvarende bemalet jerntremsfløje ved nødtørftshuset. - 1803 havde kirkegården en port og to låger,⁹ af hvilke præstegårdslågen nævnes tidligst 1665.¹² Ifølge synsforretningen 1803 skulle $\dagger$ kirkeriste i begge låger fornyes.

Bygninger m.m. på kirkegården. I nord-sydlig retning, øst for kirken, ligger den middelalderlige *kirkelade* (fig. 4), hvis nordre gavl indgår i kirkegårdens sydmur (jfr. fig. 2). Den sjældent velbevarede bygning, der formentlig hidrører fra 1500'ernes første halvdel, er opført af murens i munkeskifte over svær markstenssyld.¹³ Gavlene, der nu begge har ni kamtakker, brydes mod nord af fem, mod syd af tre vandret fælsede højblændinger. Sidstnævnte, som udgår fra et savskifte i gavlfoden, korresponderer kun delvis med kamtakkerne. Flan-

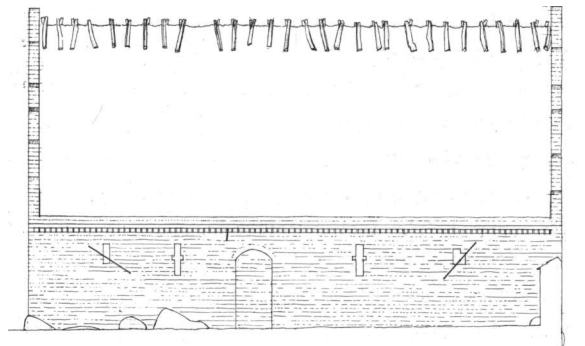
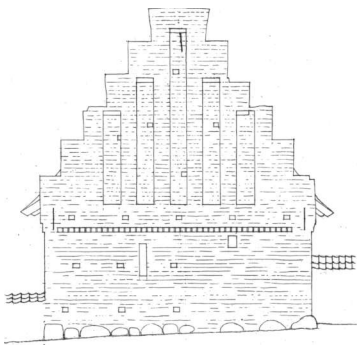

Fig. 4. Kirkelade (s. 1585). Plan samt facader mod nord og vest. 1:200. Målt og tegnet af Hilda Rømer 1927. Kunstakademiets bibliotek. - *Tithe barn. Ground-plan and elevation to the north and west.*

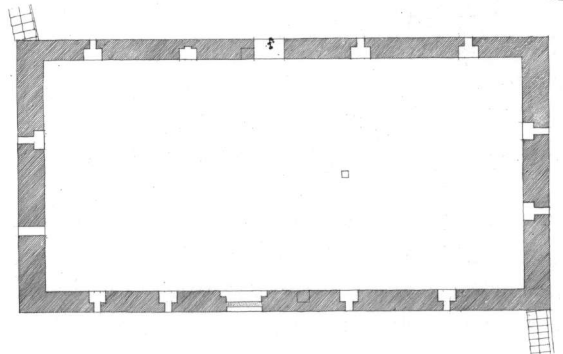

Fig. 5. Kirkelade og nedrevet præstegårdslænge (s. 1586), set fra øst. Chr. Axel Jensen fot. 1911. - *Tithe barn and demolished wing of the vicarage from the east.*

kemurene krones af gesims med udkraget savskifte, ganske svarende til langhuskorets, hvis gavlblænding kirkeladen i øvrigt efterligner.

I vestsiden er en fladbuet dør med indre, firkantet niche til anslag for fløjen, og i øst har man sekundært indsat en fladbuet luge til indstikning af korn. Murene brydes endvidere af glugger - fire i langsiderne og to i hver af gavlene - som for flertallets vedkommende åbner sig i fladbuede nicher mod det indre. To af vestsidens har udvendig korsform, en detalje, som bl.a. kendes fra levningerne af kirkeladen i Sæby (s. 895). Endvidere findes på langvæggene to gemmenicher, afdækket med spærstik. Jordgulvet ligger så dybt, at syldstenene blottes. Bygningen, hvis mure brydes af bomhuller, delvis gennemløbende, står udvendig hvidkalket og hængt med vingetegl.

Kirkeladen blev 1757 skænket til præstekaldet af kirkeejeren grev Chr. Lerche,¹⁴ der året forinden havde fået kgl. bevilling til eventuelt at nedbryde den og bruge materialerne til kirkens reparation.¹⁵ 1913 blev laden, som da indgik i præstegårdens østre fløj af avlsbygninger (jfr. fig. 5), fredlyst under Nationalmuseet. 1922 restaureredes den søndre gavl (arkitekt Mogens Clemmensen), som året forinden var blevet frilagt ved tærskeloens nedbrydning: sekundære gennembrydninger tilmuredes og vestkammens bortskårne takker nyopførtes. Herefter stod laden utilgængelig, men ved kirkens restaurering 1963-66 åbnedes den oprindelige dør, og rummet benyttes nu til opbevaring af graverens redskaber. 1977 blev det hidtidige stråtag afløst af vingetegl, ligesom gavlenes kamtakker regulariseres med afdækning,

Fig. 6. Længdesnit.
1:300. Målt af Marinus
Andersen 1943, revideret
af HJ og tegnet af
Marianne Nielsen 1987.
- Longitudinal section.

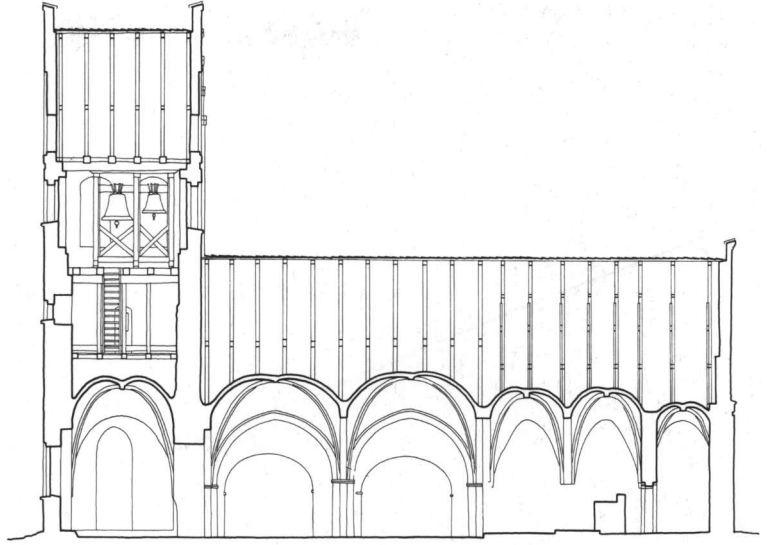
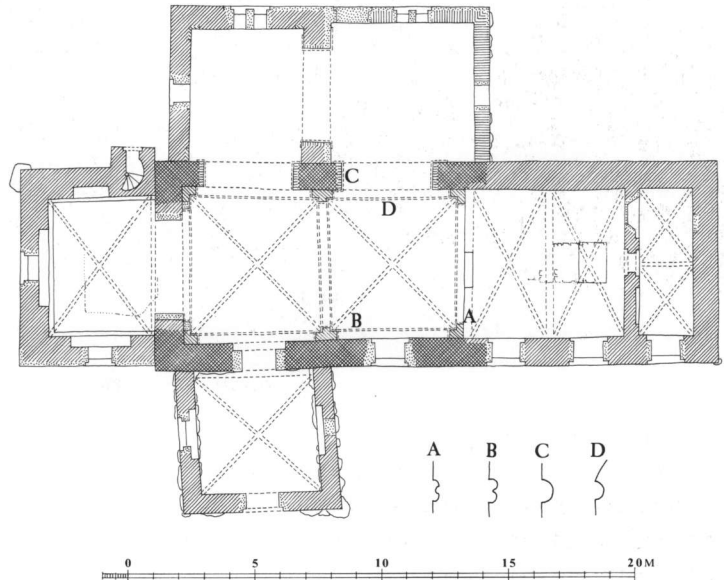

Fig. 7. Plan. 1:300. Målt af
Marinus Andersen
1943, suppleret af EIM
1965, revideret og teg-
net af Marianne Nielsen
1987. Signaturforklaring
s. 9. - Ground-plan. Key
on p. 9.

og antallet reduceres fra 11 til 9 (arkitekt Søren Rassow).

Ligkapellet i kirkegårdens sydøstre hjørne er opført 1900.¹¹ Den hvidkalkede, teglhængte bygning har kamtakkede blændingsgavle, inspireret af korets og kirkeladens. Den fladbuede portal i nord har spidsbuet spejl med korsblænding, og i øst sidder to spidsbuede vinduer.

1905 billigedes det, at et *nødtørftshus* kunne opføres uden for kirkegårdens sydvestre hjørne.¹¹ Her findes nu et skur (af gule sten og med

halvtæg af eternit) med pissoir og tørkloset, som imidlertid først er opført efter 1924.¹¹

Der er brolagt *fortov* omkring kirken.

BYGNING

Kirken er et langhus, hvis vestre halvdel udgøres af den oprindelige kirkes skib, antagelig opført i 1100'rne og udstyret med et samtidigt (†)tårn, mens den østre del er langhuskor med indbygget sakristi fra tiden o. 1500-25. Til skibet er der i middelalderens senere del føjet en

række tilbygninger, hvis indbyrdes aldersfølge ikke kan afgøres: Et nyt tårn i vest og ud for skibets døre to våbenhuse, af hvilke det nordre, formentlig i 1600'ernes første halvdel er udvidet mod øst og omdannet til et dobbeltkapel eller sideskib. Orienteringen afviger stærkt mod syd.

Den oprindelige stenkirke er bygget af *rå* og *kløvede marksten*, lagt i nogenlunde regelmæssige skifter mellem *hjørnekvadere*. Murene har stået dækket af grovkornet puds, der indvendig var hvidtet. Murhøjden måler i syd mellem brolagt fortov og oprindelig krone ca. 4 m.

Norddøren er forsvundet og syddøren helt ombygget.

Af oprindelige enkeltheder er der således kun bevaret et *vindue*, det østligste af nordsidens to, som nu for den øverste dels vedkommende står synligt fra kapellets loft. Oversmigen af den smalle lysåbning er støbt af markstensflager på en bræddeforskalling. I den ca. 22 cm brede lysning, som sidder ca. 48 cm inden for murflugten, er levn af en *†træramme*. I murflugten andrager bredden ca. 55 cm, og issepunktet er ca. 43 cm under kronen.

Et trin af granit, ca. 130 cm langt, mellem skibet og langhuskoret, angiver muligvis bredden af den oprindelige *†korbue*. I overvæggene, fortrinsvis i nord, ses huller efter udtagne *†loftsbjælker*, der har siddet i indbyrdes afstand af 70-80 cm og måler ca. 22X20 cm i tværsnit. Da vægpudsen strækker sig op mellem bjælkehullerne kan det antages, at loftbrædderne har ligget på oversiden.

Det samtidige (*†*)*tårn* blev nedrevet ved opførelsen af det nuværende og er forsvundet på nær østsiden, der står indkapslet i det eksisterende indtil lidt over skibets tagryg. Denne rest samt levn af sydsidens bundskifter (fremdraget ved udgravning i tårnrummet 1965) viser, at det romanske tårn har været en lille kvadratisk udbygning, af en type, som synes særlig velrepræsenteret netop i Vestsjælland.¹⁶ Fra skibets loft ses de kvadersatte hjørner, hvorimellem skifter af marksten som i skibet; muligvis er der ca. 1 m over skibets oprindelige kip levn af de hinanden nærmest stående vanger til to glam-

huller. I mellemstokværket af det sengotiske tårn ses de afbrudte flankemure, som viser, at tårnets indvendige bredde var ca. 225 cm. Her er der endvidere, umiddelbart under det nuværende gulvlag og lidt inden for de nævnte flankemure huller efter to loftsbjælker i øst-vestlig retning; ca. 240 cm herover ses endnu en etageadskillelse markeret ved et 10 cm dybt tilbagespring i muren.

Ændringer og tilføjelser. Det vestlige af skibets to søndre vinduer er antagelig allerede i 1200'erne ombygget og udvidet med munkesten. Dette *vindue*, der blændedes ved hvælvs-lagningen, anes indvendig som et udmuret felt, hvis vestre karm sidder lidt øst for dørblændingens østre vange, mens toppen af dets rundbuede, tilsyneladende fælsede rulskeftestik ses fra våbenhusloftet; vangerne har ikke været smigede.

I skibet er der, formentlig i 1300'erne, indbygget to fag *hvælv*, som udviser nært slægtskab med tilsvarende arbejder i Hallenslev (s. 947) og Rørby samt længere sydpå i Nordrup og Lundforlund (DK. Sorø s. 646 og 703). Hvælvene hviler på vægpillere, hvis et skifte høje kragbånd er profileret som en dobbeltvulst. Skjold- og gjordbuer er helstens brede og let tilspidsede med en lille vulst ved kappernes afløb. Ribberne er halvtens, men spidser til forneden, hvor de over vederlag har fremtrådt

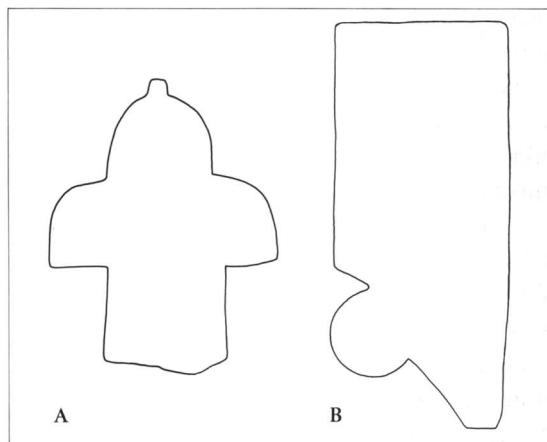

Fig. 8. Ribbe- og formsten (s. 1594). 1:10. Målt af EIM 1965 og Marianne Nielsen 1986. - *Brick rib and moulded brick*.

Fig. 9. Indre, set mod vest. LL fot. 1980. - *Interior to the west.*

som rudimentære dværgsøjler, tydeligst ved vestfagets sydøstre ribbe. Kapperne, som næsten ikke er indskårne, har helstens forstærkning af lommerne.

Flankemurenes forhøjelse med munkesten kan tænkes gennemført samtidig med hvælvslagningen. Forhøjelsen er indvendig på to skifter, udvendig seks. Det skal bemærkes, at de tre øverste skifter af forhøjelsen mod det ydre er trinvis udkraget, mens de tilsvarende skifter ud for våbenhuset og den vestre del af nordre sideskib (d.e. det middelalderlige våbenhus) er ufalsede, hvilket muligvis skyldes, at der ved murkronernes forhøjelse allerede fandtes tilbygninger ud for dørstederne, enten de nuværende eller forgængere herfor.

Kirken har i middelalderen fået våbenhuse ud for begge døre i god overensstemmelse med

en i Vestsjælland udbredt skik. For begge tilbygninger gælder, at de er berøvet en række detaljer, bl.a. blændingsgavle, som kunne angive en nærmere datering.

Søndre våbenhus er bygget af munkesten i munkeskifte over en kraftig, fremspringende syld af marksten. Flankemurene krones af to skifter høje falsgesimser. I østmuren ses udvendig omridset af et blændet, fladbuet vindue, hvis indre forløb må være skjult under lag af hvidtekalk. Vestmurens støbejernsvindue, gavlens ligeledes spidsbuede dør og taggavlen af små gule sten repræsenterer alle en nyere tids ændringer, muligvis tilkommet i forbindelse med hovedrestaurationen 1858.

I det indre brydes flankemurene af rundbuede spareblændinger, mens rummet dækkes af et samtidigt hvælv, hvilende på forlæg undtagen

mod skibet, hvor der er en helstens, rundbuet skjoldbue; ribberne er halvstens, og der er levn af lette overribber.

Muligvis er *skibets syddør* ombygget i forbindelse med våbenhusets opførelse. Ombygningen repræsenteres af en bred, uregelmæssig rundbuet niche mod skibet, som indrammer den spidsbuede døråbning, antagelig indmuret ved hovedrestaurationen 1858.

Den vestre halvdel af nordkapellet rummer resterne af et (†)*nordre våbenhus*, som allerede i middelalderen er blevet ombygget ifølge spor på de under restaureringen 1963-66 afdækkede vægge (fig. 10). Det fremgår heraf, at tilbygningen, som er af munkesten i munkeskifte over markstenssyld, oprindelig var planlagt med et hvælv, hvis spidsbuede forlæg tegner sig tydeligt på vest- og nordvæggen. Hertil hørende er levn af et bredt spidsbuet vestvindue med fals og i nord en dør, som på nær vangerens nedre del er slugt af det nuværende vindue. Imidlertid er hvælvforlægget enten ikke blevet benyttet, eller også er hvælvet nedtaget på et tidligt tidspunkt. Under alle omstændigheder er forlæggene blevet udmuret, og otte øst-vestgående bjælker indlagt over en delvis bevaret flad egetræsrem som en loftsadskillelse, der har overskåret vestvinduet. Det kan ikke afgøres om våbenhusets høje sidemure (18 skifter over murremmen) til en loftsetage er samtidige med indlæggelsen af bjælkeloftet eller repræsenterer en senere ændring. Våbenhusets eftermiddelalderlige skæbne er beskrevet nedenfor i sammenhæng med opførelsen af et kapel ved dets østside og sammenbygningen hermed til et skib.

Tårnet er hovedsagelig bygget af munkesten i munkeskifte; dog indtil mellemstokværket suppleret med marksten (udvendig lagt i bælte) fra den romanske forgænger, der samtidig var blevet nedbrudt på nær østsiden. Tårnrummets vægge brydes af spidsbuede spareblændinger over en omløbende, lav murbænk. Det samtidige hvælv har halvstensribber og hviler på forlæg, der mod øst udgår fra lavtsiddende stumper af en skjoldbue, som må være muret, inden man gennembrød den spidsbuede arkade

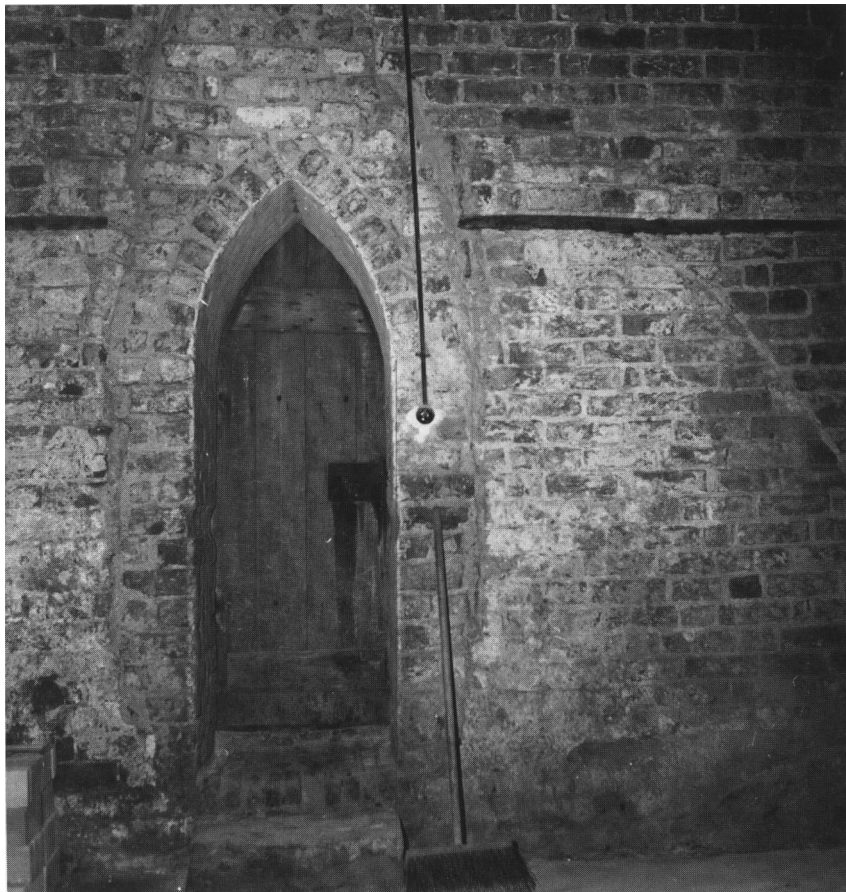
til skibet. Denne fremgangsmåde forklarer, hvorfor arkadens dobbelte stik (det inderste ommuret med små gule sten 1858 sideløbende med en afstivende undermuring af skibets tilgrænsende skjoldbue) mod tårnrummet er ud-kraget en sten i forhold til skibets vestgavl.

Rummet belyses i syd og vest af spidsbuede støbejernsvinduer, antagelig indsat 1858. Vestvinduet, hvis oprindelige lysning snarest var fladbuet, har udvendig stået indrammet af et spejl, hvis spidsbuede stik endnu er synligt; den anden lysåbning er derimod helt igennem ny.

Adgangen til de øvre stokværk sker via nordsidens trappehus, som har halvttag over dobbelt falsgesims. Den spidsbuede, udvendig falsede underdør er muligvis omdannet ved restaureringen 1858; dog kan det ydre stik være levn af oprindeligt spejl. Den snævre, murede spindel har loft af fladbuede binderstik og belyses af to smalle glugger. De øverste trin løber gennem tårnmuren i øst-vestlig retning og udmunder i en fladbuet overdør midt på mellemstokværkets nordmur. Ved denne lidt usædvanlige disposition har mellemstokværkets gulvlag kunnet anlægges ca. 75 cm højere end tårnhvælvets toppunkt og over en serie lave spareblændinger med sekundær, fladbuet afdekning. Muligvis afspejler disse forhold en planændring, foranlediget af et ønske om at give tårnet højere rejsning. Mellemstokværket har i syd og vest dybe, fladbuede nicher, med udvendigt falsede vinduesglugger, af hvilke den søndre dog er blændet ved skalmuring. Klokkestokværket har mod alle fire verdenshjørner glamhuller - to mod syd og nord, et i øst og vest - hvis fladbuede stik tvillingdeles af firkantet midtpille og runde buer. Flankemurenes gesimser og de kamtakke, blændingsprydede taggavle er muret af små, gule sten og opsat ved restaureringen 1858.

I tiden o. 1500-25 har man nedrevet det oprindelige kor og i stedet opført et *langhuskor* med sakristi i østenden. Materialet er munkesten i munkeskifte samt genanvendte marksten fra det gamle kor, som udelukkende er benyttet indvendig på nær sylden og et bredt bælte i gavlen. Flankemurenes gesims er sammensat af

Fig. 10. Udsnit af nord-kapellets vestvæg (oprindelig våbenhus) med spor af hvælvforlæg, ældre muråbninger og rem for loftsbjælker (s. 1590). EIM fot. 1964.
 - Detail of the west wall of the north chapel (formerly porch) with traces of vault formwork, older apertures in the wall, and wall-plate for roof beams.

et udkraget savskifte, hvorover to glatte, af hvilke det øverste springer frem. Gavlen (fig. 11) krones af ni let brynede kamtakker og et tilsvarende antal højblændinger, der rejser sig over et savskifte i gavlfoden og slutter med vandret falset afdækning - en i Vestsjælland meget yndet komposition ved middelalderens slutning helt frem til 1500'ernes midte.¹⁷ Murværket har antagelig stået blankt at dømme efter den mønstermurede bund foroven i midterblændingen. Koret har altid været ensidigt belyst i syd. De tre ensartede spidsbuede vinduer med støbejernsstel fik deres nuværende form ved restaureringen 1858, men det synes som om de ydre, indrammende stik er autentiske; i så fald må dette for sakristiets vedkommende have dannet spejl om en mindre lysåbning.

Det indre dækkes for den vestre dels vedkommende af to samtidige hvælvfag, hvilende

på forlæg undtagen i vest, hvor der op mod skibets hvælv er slået en helstens bred, svagt tilspidset bue, svarende til gjordbuen; ribberne er halvtens.

Ved en tværgående mur er korets østligste del afskilret som *sakristi* ifølge en relativt sjælden praksis, som dog ikke er ganske ukendt på egnen, jfr. Årby (s. 1456) og Store Fuglede.¹⁸ Det smalle rum overdækkes af to samtidige hvælv, hvis spidsbuede gjordbue og ribber er halvtens. Skillevæggen brydes af to spareblændinger med halverede, fladbuede stik. Blændingerne indrammer den fladbuede, falsede dør til koret (genåbnet 1963-66), hvis usædvanlige placering har en parallel i Årby. Indtil kirkens seneste restaurering sad indgangsdøren i væggen nordligere del. Undersøgelser ved restaureringen viste, at indmuringen af en ny falsset, fladbuet dør var sket som følge af en tilba-

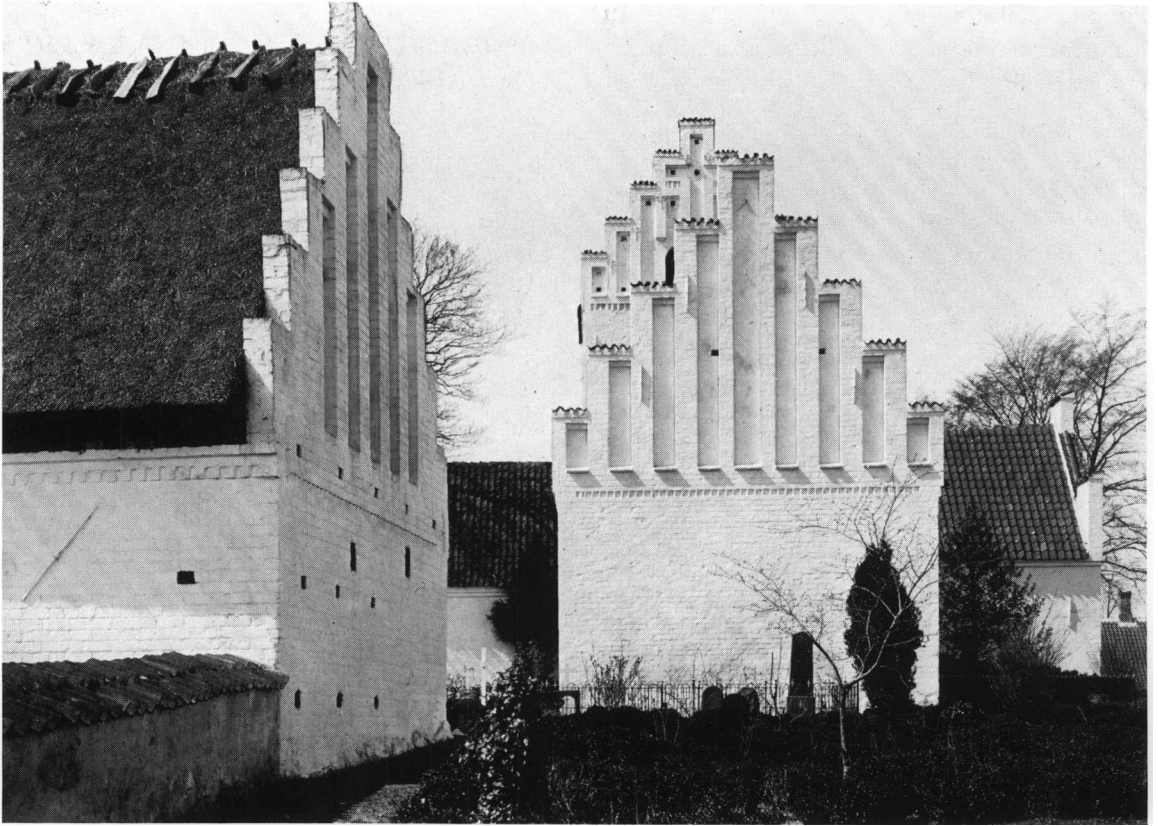

Fig. 11. Kirke og kirkelade, set fra øst. Chr. Axel Jensen fot. 1911. - *Church and tithe barn from the east.*

gerykning af alterbordet (s.d.), muligvis allerede inden udgangen af 1500'rne. Den sekundære dør, som senere ændredes med firkantet åbning og smige vanger mod sakristiet, står nu blændet med rekonstrueret fladbuet afdækning. I den nordre del af sakristiets østvæg anes omridset af en tilmuret niche, formentlig til et $\dagger$ vægskab, svarende til det i Årby bevarede.

I efterreformatorsk tid, formentlig i 1600'ernes første del, har man på grund af øget pladsbehov rejst en tilbygning ved skibets nordside op til våbenhusets østmur - en situation, som kendes fra flere af egnens kirker, eksempelvis Finderup, Gørlev (s. 1159f., 1188) og Rørby. Antagelig er den straks fra opførelsen smeltet sammen med våbenhuset til et *dobbeltkapel*, uanset at de to tilbygninger ved reparationer 1665 betegnes som henholdsvis »kapel og kalkhus«. ¹² Ved en større istandsættelse 1695 og

endnu 1831 omtales de dog som »kapellerne«. ¹⁹ Ved kirkens hovedrestauration 1858 har man afsondret det gamle våbenhus ved blænding af arkaderne. 1862 ¹¹ benyttedes denne del som materialhus, men ved den seneste hovedrestauration 1963-66 genåbnedes arkaderne, og dobbeltkapellet retableredes.

Kapellet synes opført af store røde sten, lagt i krydsskifte, og samme materiale er benyttet til de tre kurvehanksbuede arkader med skiftehoje, vulstformede kragbånd, som skabte forbindelse til skibet og mellem kapellerne indbyrdes. Samtidig er bjælkeloftet i det gamle våbenhus hævet betydeligt, og dets vestmur forsynet med et kurvehanksbuet vindue, hvis omrids var synligt over den sekundære dør ved restaureringen 1963-66 (jfr. fig. 10).

Det nye østre kapel har altid stået med selvstændig taggavl som våbenhuset, hvorfor der

tidligt omtales reparationer i forbindelse med utætheder i skotrenden mellem de to parallelle sadeltage. Således 1695,²⁰ da man ved en synsforretning 20. april noterede, at »der kommer så meget vand i kapellerne, at ingen folk kan være der«. De efterfølgende reparationsarbejder omfattede tillige »den side af kapellet, hvor den udygtige pille står«. Meningen hermed er usikker, men muligvis drejede det sig om muren mellem de to kapeller, hvor man 1963-66 op mod våbenhusets østmur fremdrog en 1858 skjult *drager* for østkapellets loftsbjælker, bærende årstallet 1695. Drageren, der nu opbevares i kirkeladen, består af to svære egestolper med profilerede kanter, rejst i kapellets vesthjørner som bærere af en tilsvarende svær bjælke, forbundet med stolperne med små kopbånd. Midt på denne drager ses indskåret »Anno 1695«. Muligvis har reparationerne også omfattet kapellets østmur, som er af små gule sten i krydsskifte med et kurvehanksbuet vindue, genåbnet 1963-66.²¹

Oplysningerne om kapellets restaurering 1858 er yderst sparsomme; men det er givet, at dobbeltkapellets nordmur blev gennemgribende fornyet med en helt regulariseret, nygotisk facade mod landsbyen: I begge tilbygninger indsattes todelte spidsbuede støbejernsvinduer, ligesom gavlene nymuredes helt. Sidstnævnte er af små gule sten, svarende til en fornyelse af østmurens krone, hvorimod nordfacadens nedre dele og vinduesindfatningerne skalmuredes med munkesten. Dobbeltkapellets istandsættelse indebar som nævnt en udskillelse af den vestre del som materialhus ved en blanding af arkaderne. Følgelig må hvert kapel nu have fået de separate, spidsbuede indgangsdøre, af hvilke den ene er bevaret i vestmuren (omend ude af brug), mens den større nordportal til kapellet står blændet siden 1963-66. Østkapellets indre fik tillige oplagt et gipsloft, som atter fjernedes ved dobbeltkapellets retablering.²²

Eftermiddelalderlige istandsættelser og vedligeholdelse. Blandt de sparsomme oplysninger om reparationer i denne periode skal nævnes, at man i 1660'erne fornyede tårnets loft samt dets søndre side,²³ som udvendig nu står med yngre

skalmuring af små gule sten og talrige skalmursankre. Ved synsforretning 16. sept. 1695 konstateredes tre revner i »buen på hvælvingen«,²⁰ muligvis skibets østre, hvor den sydøstre kappe er ommuret med små gule sten.

1806 og 1818 var kirken underkastet reparationer,⁹ som dog ikke specificeres nærmere. Lidt bedre underrettet er man om den 1858 gennemførte *hovedrestaurering*¹⁰ antagelig efter tegninger af den af Lerchenborg i disse år flittigt benyttede arkitekt Vilh. Tvede:²⁴ Tårnet og nordkapellerne fik nye gavle i gotisk stil, begge steder indsattes spidsbuede støbejernsvinduer, og kapellets vestre del udskiltes som materialhus. Muligvis hidrører en række af de andre ændringer, som er beskrevet under de enkelte bygningsafsnit, ligeledes fra denne hovedistandsættelse.

Anderledes fyldigt underrettet er man om kirkens seneste *hovedrestaurering 1963-66* (arkitekt Ejvind Draiby). Den væsentligste fornyelse var nordkapellernes retablering med genåbning af arkader og et østvindue samt indlæggelse af nyt bjælkeloft. Ydermere genskabtes de oprindelige adgangsforhold til sakristiet, og der blev lagt nye gulve overalt. Endelig istandsattes tagværkerne, og tegltagene fornyedes.

De nuværende *gulve* er lagt af gule sten på fladen med fuger. I skibet er benyttet gamle sten til midtergangen, mens materialet er nyt andetsteds og i koret, som er hævet et trin, svarende til den oprindelige tærskelsten af granit. Før restaureringen lå gulvet i sakristiet ca. 50 cm højere, men blev sænket til oprindeligt niveau i plan med koret. Ved omlægningen af gulvene påtraf man levn af middelalderlige (†)gulve: 1) I skibets nordøstre hjørne fandtes således et flisegulv, hvis overflade lå ca. 220 cm under kragbåndet på den nordøstre hjørnepille. Tre kvadratiske fliser med en sidelængde på 15,5 cm og en tykkelse af 4,5 cm opbevares nu i sakristiet. Oversiden dækkes af en mørk grøn glaser. 2) I nordkapellets vestre del (d.e. det gamle våbenhus) har man ved restaureringen bevaret et levn af et oprindeligt gulv (i samme niveau som det nuværende) bestående af munkestensbrokker og stenheller. 3) Et »fjællegulv« i koret beskri-

Fig. 12. Indre, set mod øst. LL fot. 1980. - *Interior to the east.*

ves 1808⁹ som synkende på grund af de åbne begravelser (s.d.). 1838¹⁰ var det fornyet, 1851¹⁰ var der nyt gulv over det hele; men 1861¹¹ var der fortsat brædegulv (i koret) foran altret foruden i sakristiet.

Ved restaureringen fandtes i korgulvets fyldlag to *formsten*, som nu opbevares i sakristiet: Den ene er en ribbesten (fig. 8 A), trekløverformet med platteryg, af en type, som ofte ses benyttet i hvælv fra 13-1400'rne. Den stammer rimeligvis fra det gamle korhvælv. Den anden (fig. 8 B) har affaset hjørne med vulst og kan hidrøre fra et sekundært vindue i det nedbrudte kor.

De ensartede, spidsbuede *støbejernsvinduer* i sakristi, kor, skib og våbenhus er yngre end 1862;¹¹ men formentlig indsat ikke længe herefter. Ved kirkens besigtigelse 1803 fandtes den

meget mørk, i halvdelen af kirkestolene kunne man således ikke se i salmebøgerne, da vinduerne var gamle og »forbrændte af solen«. 1807-08⁹ blev tre fag vinduer - antagelig i kor og skib - sænket i muren, og der indsattes nye »smukke engelske vinduer«, d.e. sprossedelte trævinduer.²⁵

Tagværker. Langhusket har på nær enkelte fornyelser bevaret sit oprindelige egetagværk af krydsbåndstype med dobbelt lag hanebånd og lodrette spærstivere, kæmmet ned over spærfo-den. De otte fag er nummereret fra øst mod vest med stregnumre i syd og firkanter i nord. Skibets tagværk er overvejende fornyet, men har dog flere egespær i behold med udbladning til dobbelt lag hanebånd og skråstivere. Stolen har nu kun ét lag sekundært anbragt hanebånd med udstemninger fra tidligere benyttelse som

spær. - De øvrige afsnit har nyere fyrretræstagværker.

Kirken står i dag hvidkalket ude som inde og med tagene hængt med røde vingetegl.

Opvarmning. 1877 opsattes en kakkellovn, hvis skorsten fornyedes 1889.¹¹ 1894 nævnes en ny kirkeovn, og 1920 fik kirken kalorifer med indfyring fra materialhuset.¹¹ Ved seneste restaurering installeredes elektrisk varme.

†*Kalkmalerier.* På et fotografi fra 1911 (fig. 21) ses på østvæggen bag altertavlen et malet gardin, antagelig udført i forbindelse med tavlens staffering 1737, jfr. f.eks. Kirkerup (DK. Sorø s. 840, fig. 4). Ifølge enslydende oplysning fra 1849 og 1861 var apostlene afmalede på kirkens vægge.²⁶ Af disse malerier haves ingen spor eller anden omtale.

INVENTAR

Oversigt. Kirken ejer en romansk fontekumme med to fremspringende hoveder, som sjældent forekommer på sjællandsk granitskulptur, men oftere ses på jysk eller fynsk. Bemærkelsesværdige er forholdene omkring alterbordet, der nu er flyttet til den oprindelige plads, hvor dets fundamenter fremkom ved kirkens seneste restaurering. Dets flytning mod øst skal muligvis sættes i forbindelse med opstilling af altertavlen omkring eller kort før år 1600. Fra denne tid stammer også prædikestolen, som synes udført i samme værksted, mens den enkle alterbordsforside antagelig er malet få år senere. Alterskranken udførtes i 1700'rne, hvilket formentlig også gælder et bord i sakristiet, som er det eneste bevarede af dette rums ældre udstyr. Hovedrestaureringen i 1850'erne under ledelse af arkitekt Vilh. Tvede synes at være påbegyndt i det indre med opstilling af nye, senere udskiftede stole, maling og forgyldning af altertavle og prædikestol samt anskaffelse af alterklæde og messehagel, der i overensstemmelse med resolutionen 1841 var udført af rødt fløjls med guldgaloner. Også pengeblokken har paralleller i de andre kirker under Lerchenborg istandsat af samme arkitekt.

Alterbordet er formentlig sengotisk, af munkesten, 160X73 cm, nuværende højde 123 cm, opført 75 cm fra østvæggen. Dets øverste skifte krager 1-1,5 cm frem, mens den bageste del af bordet, ca. 25 cm, er muret 35 cm op og således danner underlag for altertavlen, som dog er bredere end bordet, i hvert fald i dets nuværen-

de form. Tilsvarende forhøjning af alterbordet ses i Havrebjerg og Tuse (s. 1095 og 604).

Allerede i senmiddelalderen eller kort efter, er bordet som én stor blok flyttet hen til østvæggen, efter at døren til sakristiet var muret til og en ny etableret længere mod nord.²⁷ Antagelig på grund af dårlig fundering efter flytningen har bordets sydvestende på et tidspunkt været knækket af og genopmuret med nyere sten ligesom hele sydsiden indtil 1965 var klinet sammen med cement. Desuden var lagt et skifte af moderne, gule sten øverst. Da man ved kirkens restaurering 1965 fjernede træforhøjningen inden for alterskranken, fremkom alterbordets oprindelige fundament af granitsten til lige med dele af dets nederste skifte (fig. 7 og 13). Det var muligt at lokalisere nordøsthjørnet 73 cm fra østvæggen og 210 cm fra nordvæggen; yderligere strakte fundamentet sig med et par aftrapninger mindst 230 cm mod vest reg-

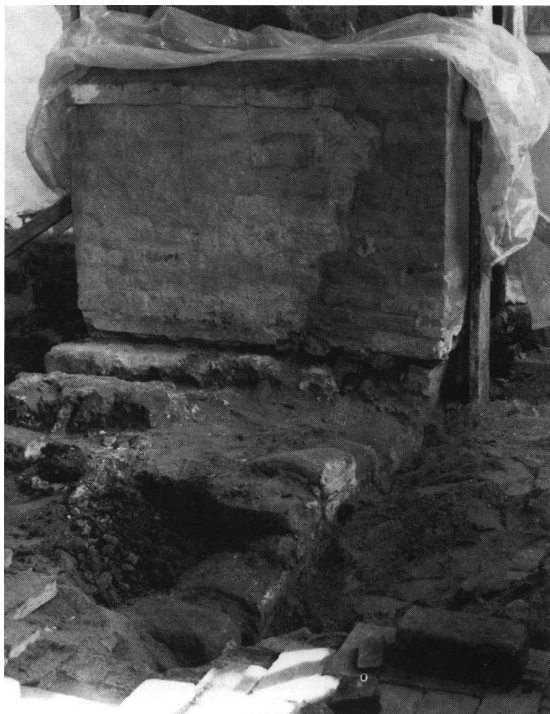

Fig. 13. Alterbordet og dets oprindelige fundament fotograferet under restaureringen 1963-65, før det flyttedes tilbage til den oprindelige plads (s. 1595). Erik Skov fot. 1965. - *Altar and its original foundations photographed during the restoration in 1963-65, before the altar was moved back to its original position.*

net fra alterbordets forkant, åbenbart som en slags *podium*. 1966 rykkedes bordet atter frem til den oprindelige plads, og dets søndre del nyopførtes til dels af munkesten fra den genåbnede sakristidør.

Alterbordsforside (fig. 14), fra 1600'ernes begyndelse, af fyr. Panelet, der nu er 95 cm højt og 183 langt, har samtidige malerier i tre arkadefyldinger med omløbende, perspektiviske rammer og tilsvarende bueslag. Fodlisten er glat ligesom den gennemløbende gesimsfrise, hvorover smal tandsnitliste. Rammeværket står med en genopfrisket staffering bestående af gule mauresker på rød bund og i gesimsfrisen gul frakturindskrift på sort bund: »Huo Som æder Mit Kiød Oc Dricker Mit Blod Hand Haffuer Det Evige Liiff« (Joh. 6, 54). I arkaderne bueslag er med gule versaler malet navnene på de dyder, som er afbildet i den pågældende fyldning: »Caritas«, »Fides« og »Ivsticia«. De kvindelige figurer er vist stående iført lange gewandter og hovedtøj med flagrende bånd. Kærlighed står med et barn på armen og et andet ved højre side, Troen holder kalk med hostie i venstre hånd, og Retfærd med bind for øjnene har løftet sværd i højre hånd og vægt i venstre. Baggrunden er grålig, dragterne gule, grønlig-blå og rødilla; desuden er anvendt hvidt.

Ved restaureringen 1963-66 fjernedes (nye-re?) træbeklædning på nord- og sydsiden.

†*Alterklæder*. Inventariet 1695 opregner et rødt fløjsalterklæde med guld;²⁰ endnu o. 1850 omtales et klæde skænket 1716 af kirkeeejeren, Hans Andersen Hjort og Dorothea Wulf Prom, hvis initialer fandtes derpå.²⁸ 1851 nævnes en ny alterklædning af rødt fløj med guldgaloner,¹⁰ og 1862 var et tilsvarende anskaffet siden sidste syn.²⁹

Altertavle (fig. 14), fra 1500'ernes slutning, udført i samme værksted som prædikestolen. Den har højt postament, hvorpå tredelt storstykke med vinger til siderne og over glat gesims et gavlpriydet topstykke flankeret af udsavede »vinger« tilføjet 1737. I fire af storstykkets felter evangelistmalerier fra 1850'erne.

På forsiden af postamentets tre fremspring er der beslagværk omkring løvemaske, i midten

dog ansigt (sol eller måne). De yderste, som rager længst frem, bærer storstykkets dobbelte søjler, hvorved tavlens yderside understreges. Det smallere fremspring tjener som fod for et udskåret, 50 cm højt krucifiks anbragt foran midtfeltets fladrundbuede arkade, hvis omløbende ramme smykkes af slyngbånd.³⁰ Sidefelterne afgrænses ved hjælp af to halvsøjler over hinanden; det nederste par har diamantbosser i prydbæltet, det øverste beslagværk. Et karnisformet led med pærestav på undersiden deler felterne vandret. De fire arkader indenfor kantes af attisk slyngbånd; i sviklerne ses rosetter, foroven æggestav over tandsnit. Storsøjlerne har joniske kapitæler, hvorunder et bælte af rosetter, en detalje, som genfindes på altertavlen i Vørslev (Skippinge hrd.); skaftet brydes af to vulstringe og på dets nederste del er skåret et englehoved i fladt relief (fig. 15). Tilsvarende kendes fra en gruppe altertavler, hvortil bl.a. hører den i Havrebjerg, men udførelsen her er afvigende (se nærmere s. 1099). Til siderne vinger med blomsterklaser omkring halvkartouche hvori ansigt; på vingens kant sidder små fugle med tøjguirlande i næbbet. Det nederste af søndre vinge er savet af og erstattet af yngre tilføjelse med malet dekoration, muligvis af hensyn til en ÷skriftestol (sml. Bakkendrup s. 1226). Gesimsen har glat, gennemløbende frise med et englehoved i hver side.

Topstykket flankeres af to par nedadspidsende halvsøjler, såkaldte gulerodsbalustre, hvis skafter brydes af bælte med bosser eller beslagværk, sml. altertavlen i Kongsted.³¹ Til siderne en form for udsavede vinger fra 1737 (sml. stafferingen), og på hjørnerne pyramidespir. Øverst trekantgavl indrammet af profillister.

Stafferingen går tilbage til 1737, da kirkeeejeren, Hans Andersen Hjort og hustru, Dorothea Wulf Prom, lod tavlen zire og pryde med ny maling.³² Ifølge præsteindberetningen 1758³³ sås deres navne og årstallet »neden til«, hvorved muligvis menes i postamentet eller på fremspringenes sider. På den beslægtede altertavle i Kongsted sidder relevante våbener på postamentfremspringenes forsider. Farverne er grå-

Fig. 14. Alterparti. Alterbordsforside fra 1600'ernes begyndelse med dydemalerier visende Kærlighed, Tro og Retfærd (s. 1596). Altertavle fra 1500'ernes slutning. I storstykkets fire felter evangelistmalerier fra forrige århundrede (s. 1596). NE fot. 1987. - Altar. Altar frontal from the beginning of the 1600s with paintings of the Virtues, Charity, Faith and Justice. Altar-piece from the close of the 1500s. Four panels in the central compartment with nineteenth-century paintings of the Evangelists.

Topvingerne har udelukkende dekoration fra 1737, mens topfeltets *maleri*, udført på træ, er samtidigt med tavlen. Det forestiller Opstandelsen og viser Kristus hyllet i gyldent klædebon, med udstrakte arme svævende i skykrans og flankeret af engle på baggrund af en blå himmel.

Bag midtfeltets krucifiks har formodentlig været malede indskrifter som det ses f.eks. i Søndersted (s. 406, fig. 7-8) og på den ældre tavle i Årby (s. 1467 med fig. 38).

De yngre *evangelistmalerier* svarer bl.a. til billederne på prædikestolene i Store og Lille Fuglede og er malet efter Thorvaldsens skulpturer i Vor Frue kirke i København, jfr. også nu fjernede malerier i Raklev (s. 1393, fig. 24b). De må antages at være udført i forbindelse med restaureringen i 1850'erne.

†*Maleri?* Ifølge kirkebeskrivelsen 1861 forestillede altertavlens midtparti Nadverens indstiftelse i maleri.¹¹ Billedet kunne, som det er tilfældet i f.eks. Tuse (s. 605), være indsat omkring århundredets midte samtidig med evangelistmalerierne, som dog ikke er nævnt. Maleriet synes kun omtalt denne ene gang, og oplysningen er i modstrid med Algreen-Ussings samtidige omtale af tavlen med krucifiks og de fire evangelister.³⁴

Altersølv. Den enkle *kalk* består af et yngre bæger udført efter synets ønske 1907 om bægerets omformning¹¹ og en fod, der antagelig er jævnaldrende med disk og oblatæske, dvs. fra 1800'erne, jfr. også indberetningen fra 1881, der oplyser, at alterkalken i nyeste tid »er skænket af grev Lerche«. Under fodens bund to ens, ovale stempler hvori IL svarende til det stemmel, der er brugt på kalken i Ubbø (s.d.), men uden by- og guardeinmærke. Denne omstændighed i forbindelse med det gentagne mesterstempel tyder på, at der her er tale om et provinsarbejde, hvor man ofte slog mestermærket to gange ved siden af hinanden.

Den glatte *disk* er 14 cm i tv.m., og *oblatæsken* 9 cm, mens højden andrager 3,5 cm. Begge er stemplet som kalken.

†*Altersølv.* Inventariet 1663 anfører en forgyldt kalk og disk,¹² 1695 var tilføjet vægtangi-

Fig. 15. Altertavledetaljer, sml. fig. 14. Storstykkets søndre sidefelter med malerier af evangelisterne Johannes (forneden) og Markus (foroven) fra 1800'erne udført efter Thorvaldsens statuer i Vor Frue kirke (s. 1598). LL fot. 1980. - *Details of the altar-piece, cf. fig. 14. Central compartment's flanking panels to the south with paintings of two Evangelists, John (below) and Mark (above) made in the 1800s and inspired by Thorvaldsen's statues in the cathedral in Copenhagen, Vor Frue Kirke.*

hvid med sort bund i alle indskriftfelter og som baggrund fororstykkets nyere evangelistmalerier. Rødt og blå indgår i beslagværk og listedekorationer. Postamentets indskrifter citerer nadverordene med gylden fraktur på sort bund: »Vor Herre Jesus Kristus i den Nat ...« og »Ligesaa tog han og Kalken ...« (1 Kor. 11, 23-25). I felternes hjørner regenceornamenter. Tilsvarende flankerer gesimsens skriftsted: »Denne Jesum, hvem De korsfæstede, haver Gud gjort baade til en Herre og Christum« (Ap.G. 2,36). Over midtfeltet læses: »See, det Guds Lam, som bærer Verdens Synd!«

velsen 40 lod;²⁰ af præsteindberetningen fra 1758 fremgår, at årstallet 1674 stod på den daværende kalk og disk.³³ 1663 og 1695 opregnes desuden en æske af træ.

Alterkande, se dåbskander. †*Alterkander*. 1663¹² og 1695 omtales en tinflaske til at hente vin med, vægt 5 pd.²⁰ 1844 var en kande anskaffet, muligvis en vinkande af porcelæn, der nævnes 1862, men 1905 burde en ny porcelænskande anskaffes i stedet for den hidtil anvendte tinkande (sml. dåbskander).¹¹

†*Sygesæt*. Inventariet 1662 opfører en lille sølvkalk og disk; 1667 anskaffedes et »hus med jernbeslag og farve« (futtural) til at føre kalk og disk til syge i.¹² En lille tinkande til vin, vægt 2½ pd., omtales 1695.²⁰ 1881 var der en sygekalk fra 1862, men 1936 ønskedes et hjemmealtersæt anskaffet;¹¹ 1980 ejede kirken ikke et sygesæt.

Alterstager, sengotiske, fra o. 1500, jfr. tilsvarende i Nykøbing Falster med graveret årstal 1501.³⁵ Højden er 44,5 cm, ligesom for stagerne i nabokirken i Store Fuglede samt i Svinninge og Jyderup, der sikkert er udført i samme værksted.³⁶ De har rund, profileret fod, snoet skaft, som brydes på midten af sekssidet profileret, og mindre lyseskål med lysetorn. En syv-armet *stage*, såkaldt Grundtvigstage med rund fod, modtoges 1920 som gave.¹¹ På fotografi fra 1911 ses tre små †*stager* (jfr. fig. 21).

†*Røgelsekar*. 1663 nævnes et kobberildkar,¹² og igen 1695 med tilføjelsen »gammelt«, og vægten opgivet til 2½ pd.²⁰

†*Messeklæder*. 1695 omtales en gammel rød kaffes messehagel,²⁰ 1791 var kirkens messehagel begyndt at blive en del brøstfældig,³⁷ og 1803 var den revnet adskillige steder og næsten ubrugbar.⁹ 1851 anførtes en ny hagel af rødt fløjel med guldbesætning,¹⁰ og endelig havde kirken 1922 fået skænket en messehagel af hvid silkebrokade »i middelalderstil«.¹¹

†*Messeklokke*. Inventariet 1663 nævner en primklokke,¹² og 1695 en lille klokke i kirken.²⁰

Alterskranke, med drejede balustre af træ, antagelig fra 1700'rne, og håndliste fra sidste restaurering, da den nuværende, retkantede form etableredes, og balustrenes antal mindskedes,

(jfr. fig. 21), så at afstanden mellem dem øgedes væsentligt. Tidligere gik skranken tværs over koret, og den var sortmalet, nu er den lysegrå med to smalle gammelrosa bånd.

Font (fig. 16), romansk, af granit, kun kummen er oprindelig, mens foden af gule teglsten stammer fra restaureringen 1963-66. Den enkle kumme, 80 cm i tv.m., har stejle sider og en lille vulst ved mundingsranden; lige under denne og med ørerne omtrent på højde med vulsten, som brydes, sidder to skaldede mandshoveder. De er 20 cm høje og springer 5,5-7,5 cm frem. Hovedernes placering og kummens form kendes på Fyn, f.eks. i Fraugde (Åsum hrd.) og Ørsted (Baag hrd.), begge Odense amt, mens den plumpe udformning snarere genfindes på de nordsjællandske firkløverfonte, den lille gruppe, hvortil bl.a. hører Esbønderup og Lille Lyngby (DK. Frborg. s. 1027 og 1518). På kummen ses rester af hvid farve. Den tidligere cementfod stammede fra 1901 eller kort tid senere og afløste en af murværk.³⁸ Opstillet i koret ved nordvæggen.

Dåbsfade. 1) (Fig. 17a) o. 1550, af messing, stemplet RS, tv.m. 72,5 cm. I bunden drevet fremstilling af det habsborgske våben omgivet af minuskelindskrift: »Gott sei mit uns« gentaget fire gange. Udenom er der ligesom på fa-

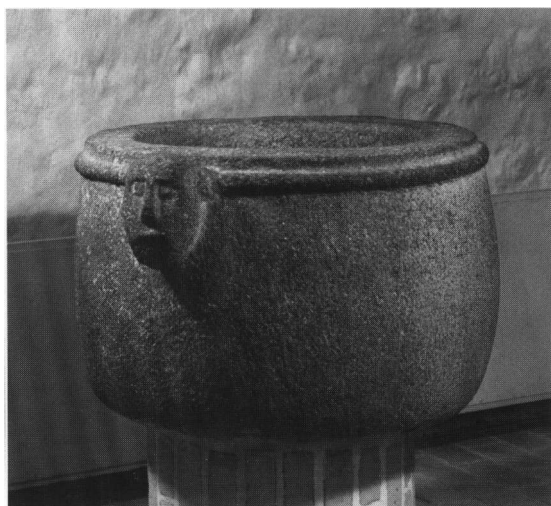
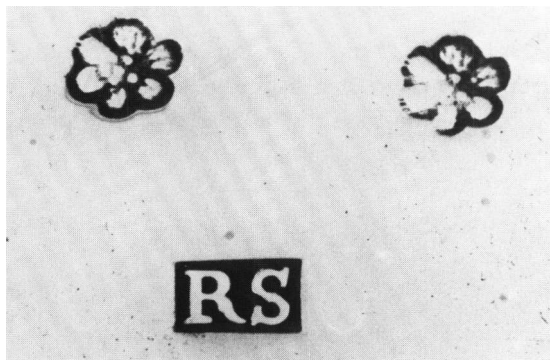

Fig. 16. Døbefont. Romansk kumme af granit på muret fod fra 1963-65 (s. 1599). LL fot. 1980. - *Font. Romanesque bowl of granite on a new brick base.*

Fig. 17a-b. Dåbsfad af messing fra o. 1550. a. Helhed med drevet fremstilling af det habsborgske våben i bunden, b. Fabrikationsmærke og stemplede rosetter (s. 1599). LL fot. 1980. - 17a-b. Brass baptismal dish c. 1550. a. In its entirety with the Habsburg coat of arms chased in the centre, b. Master's mark and stamped rosettes.

nen en krans af springende hjorte forfulgt af hunde. Inderst på fanen ses stemplede rosetter og fabrikationsmærket RS (fig. 17b).³⁹ Antagelig det store fad, der som det eneste er nævnt i inventariet 1663,¹² 1695 tilføjet vægtangivelse 1 lispd.²⁰

2) O. 1550, af messing, stemplet RS, tv. 36 cm. Det lille fad har i bunden drevet scene med Bebudelsen omgivet af stemplet bladfrise; på fanen to stemplede friser visende blomster og fugle(?), desuden fabrikationsmærket RS (sml. fad nr. 1) flankeret af graverede initialer PFS og

MBD; sådanne initialer henviser ofte til giverne. 1664 anskaffedes et lille $\ddagger$ bækket til fonten for 2 dl.;¹² overensstemmende hermed opregner inventariet 1695 to messingbækkener i fonten og angiver vægten til henholdsvis 1 lispd. (jfr. nr. 1) og $6\frac{1}{2}$ pd.²⁰

Dåbs- og/eller alterkander. 1) O. 1850, af tin, stemplet Hans Høy.⁴⁰ Højde 22,5 cm. Af den ofte forekommende såkaldte chokoladekandetype, sml. nr. 2 og f.eks. Skamstrup (s. 834 med fig. 27).

2) (Fig. 18) o. 1850, af tin, 23 cm høj, svarende til nr. 1, blot med lidt trindere korpus.

Inventariet 1862 nævner en dåbskande af tin,¹¹ utvivlsomt en af de eksisterende.

Krucifiks (fig. 19) antagelig fra o. 1650. Figuren er 88 cm høj og hænger i skråt strakte arme; hovedet hælder mod højre skulder. To voluminøse, lange hårlokker falder ned foran skuldrene og når de øverste ribben. Lændeklædet har vandrette folder og en plump flig ved højre hofte. Benene er korte med bøjede knæ og store, overlagte fødder, højre øverst. Det spinkle korstæ, som er fældet ned i et fodstykke, har udsavede kanter og på øverste lodrette korsarm et skriftbånd med indskårne versaler: »Inri«. Figuren er hvidgrå, håret sort og lændeklædet bleggønt; under vunderne ses røde bloddråber. Korstræet er brunt. Antagelig det kors, der 1849 omtales over døren i korgitret,⁴¹ siden 1881 i våbenhuset.

$\ddagger$ Korgitter. Et trægitter siges 1849 at skille koret fra skibet.²⁶

Prædikestol (fig. 21), fra 1500'ernes slutning, udført i samme værksted som altertavlen, med yngre underbaldakin og opgang fra 1963-66. Kurven har fem fag, hvoraf vægfagets er uden dekoration og med en yngre fyldning. Fagene adskilles af trekvartsøjler med prydbælte hvori beslagværk. Postamentets udformning tillige med ændringer i den nu glatte gesims sandsynliggør, at der oprindeligt har været dobbelte søjler. Postamentfremspringene har forskellige masker (fig. 20) på to sider og derimellem spejlfyldinger. Kurvens storfelter rummer arkade med glat, omløbende ramme afbrudt af listekapitæler. Under muslingeskal er på lidt

forsænket bund i lavt relief skåret ens, grove frugtbundter og i arkadens nederste kvadrat medaljoner, de to østligste med varierede rosetter, dernæst sol og måne, ikke ulig fremstillingerne i Kongsted (jfr. også altertavlen). Under gesimsen har hvert felt en æggestav over tandsnitliste. Gesimsfrisen er glat med yngre finerplader på hjørnerne, ligesom også kronlisten er nyere.

Den svungne underbaldakin stammer antagelig fra 1700'rne; under den står en firkantet bærestolpe. Den nuværende trappe erstattede en ældre med spinkle balustre, lignende men ikke identisk med Årby's (s. 1463, fig. 28). Den kan være opstillet sammen med stolene 1851.⁴² En *f*dør til prædikestolen anskaffedes 1668.¹²

Stafferingen er udført i overensstemmelse med altertavlens, hvilket vil sige hovedsagelig grå med sort gesimsfrise og forgyldning på detaljer; lyseblåt er anvendt til lister og som bundfarve for beslagværk. Underbaldakinens forgyldte bladslyng på lysegrå bund går antagelig tilbage til 1737 (jfr. altertavlen). Stolen står i skibets sydøsthjørne.

Fig. 18. Dåbskande nr. 2, af tin, fra o. 1850 (s. 1600). LL fot. 1980. - Pewter baptismal ewer no. 2, c. 1850.

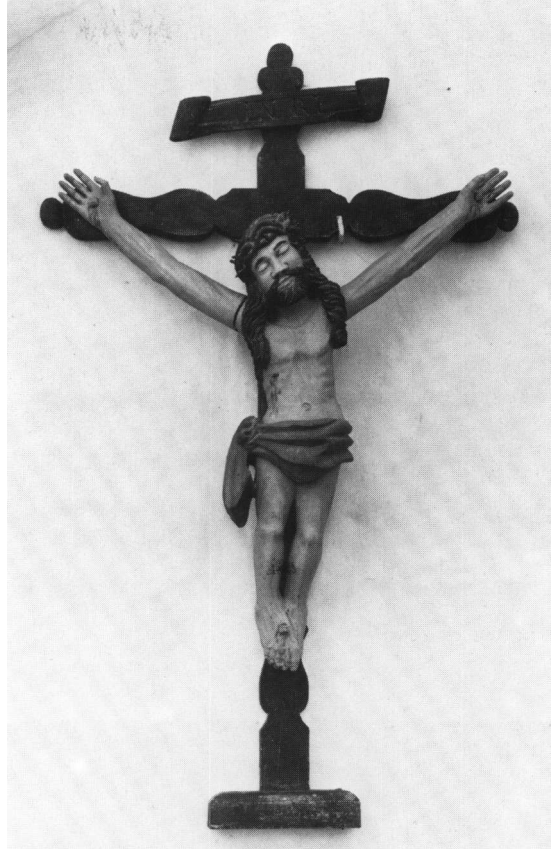

Fig. 19. Krucifiks antagelig fra o. 1650 (s. 1600). LL fot. 1980. - Crucifix presumably c. 1650.

†Timeglas. 1665 anskaffedes et timeglas,¹² som kun nævnes denne ene gang.

Enkle *stolestader*, fra restaureringen 1965, af fyr, malede i farver afstemt efter altertavle og prædikestol, dvs. lysegrå med røde kanter og blå gavle. I nordkapellet står løse stole ligeledes fra 1965.

Om ældre *†stolestader* vides, at snedkeren 1668 fik arbejdsløn for 12 nye stole samt for 10 »huse« kønrøg, 5 pd. lim, voks, 2 pd. brunrødt og to stykker tør bøg til knapper på stolene.¹² 1804 påpegede synet manglen af 16 døre for stolene i (nord)kapellet; kirkeejeren mente imidlertid, at de aldrig havde været der. Efter en hovedreparation 1805 fandtes ingen mangle, men 1824 var stolene så forfaldne, at mange af dem ikke kunne benyttes.⁹ 1851 var de nye stole i hele kirken malede med oliefarve.¹⁰

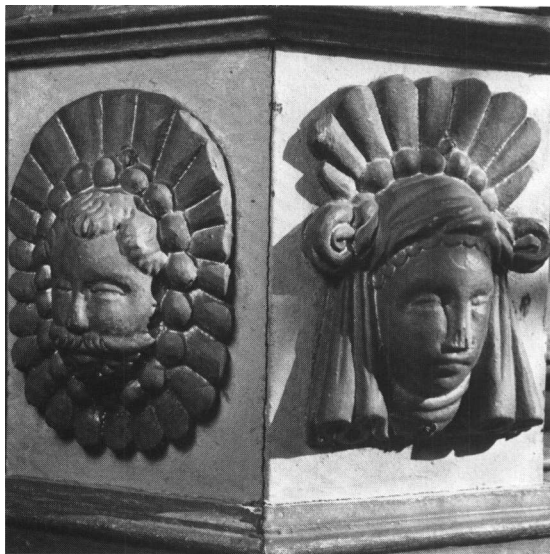

Fig. 20. Prædikestolsdetaljer, sml. fig. 21. Hoveder på postamentfremspringene (s. 1600). MLJ fot. 1986. - Details of pulpit, cf. fig. 21. Masks on pedestal projections.

I nordkapellet står en bæk fra det tidligere stolesæt og i våbenhuset to hvidmalede *bænke*, hvis gavle har udsavet forkant.

†*Skriftestol*. 1695 nævnes en gammel skriftestol.²⁰ Af to kilder fra midten af 1700'rne meddeler den ene blot, at lensmanden Jørgen Brahes navn stod på skriftestolen,³² mens den anden gengiver flere indskrifter, således over døren: »Frygt Gud og ær Kongen. Kong Chri-

stian 5. Pietate et Justitia« (kongens valgsprog); på selve døren foroven: »Doct(or) Hans Bagger B(iskop)« og forneden: »Jeg haver storligen syndet. 1. Sam. 24. Stat op! gak bort, din Troe haver hjulpet dig. Luc. 17. Gud, vær mig Synder naadig. Ps. 51.«. Ved siderne på døren læstes: »Hr. Rasmus Iversen, Hr. Jacob Fribert« og endelig på siderne af døren: »General Jørgen Bielcke Lensmand. Vaager Matth: 25 v. 13«.⁴³

1804 påtalte synet, at to stole i koret indskrænkede pladsen både for dåb og nadver, hvorfor de burde fjernes og anbringes andetsteds.⁹ Det er ikke usandsynligt, at der tænkes på en *†degnestol* og den *†skriftestol*. En beskrivelse fra 1840'rne omtaler præstestolen i koret, hvorunder malet en knælende person,⁴¹ sml. f.eks. skriftestolen i Kippinge.⁴⁴

†*Skab*. 1665 betaltes for en lås til det skab, hvori alterklæderne forvaredes.¹²

Bord, 1700'rne?, med krydsfod. Bordpladen, 180x80 cm, er samlet med to revler ved bukenes yderside, enkel underbjælke. Højde 75 cm. I sakristiet.

Pengeblok, o. 1850, svarende til blokkene i Rørby og Ubby. Højden er 81 cm; pengeslidsen findes i låget, i forsiden er en lem til udtagning af de indsamlede penge. Hvidmalet. I våbenhuset. — Ved indbrud 1727 blev låsen for blokken sønderslået, og de indsamlede ca. 10 rdl. stjålet.⁴⁵

†*Pengebøsse*, af messing, med fod, nævnes 1862 (sml. Lille Fuglede).

Dørfløje. 1) Muligvis fra 1695, da en ny tårndør behøvedes,²⁰ med flammeret yderside fra 1812.⁴⁶ Indvendig, hvor fløjen står umalet, sidder en ældre, antagelig oprindelig *lås*. Efter at døren i nyeste tid er hensat i laden, mangler det meste af den blåmalede, flammerede beklædning.

2) O. 1850, med tre gange fire spejlfyldinger. Lysegrå. Mellem våbenhus og skib.

3) 1900'rne, lysegrå indvendig, blå udvendig. Indgangsdør.

Orgel, af standardtype, bygget 1965 af I. Starup & Søn.⁴⁷ Fire stemmer, ét manual og anhangspedal. Disposition: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Spidsoktav 1', delte registre,

Fig. 21. Indre med altertavle og prædikestol. På væggen bag tavlen kalkmalet gardin, antagelig udført 1737 (s. 1595). Chr. Axel Jensen fot. 1911. - Interior to the east. On the wall behind the altar-piece is a mural painting depicting drapery, presumably painted in 1737.

svelle. I nordkapellet. Et $\dagger$ harmonium leveredes 1903 af Petersen & Steenstrup, København.⁴⁸

Salmenummertavler. 1) Fra 1800'rne, ved hjælp af vandrette profillister delt i to dele, hvor hvidmalet fraktur foroven angiver: »Før Prædiken« og på den nedre del: »Efter Prædiken«. I øvrigt sortmalet, beregnet til at skrive på med kridt; o. 1925 forsynet med tal af messing.¹¹ På en anden tilsvarende tavle forgyldt fraktur: »Daab« og »Nadver«. 2) Fra 1965, glatte plader af eg med søm til salmenumrene.

Fire *lysekroner*, i barokstil, de to skænket 1904; desuden en mindre krone i våbenhuset. I nordkapellet er der *lampetter* fra restaureringen 1963-1965.

$\dagger$ *Ligbåre.* 1662 anskaffedes en ny.²³

Et $\dagger$ *tåmur* nævnes tidligst 1661¹² og senest

1849;⁴¹ i mellemtiden synes det kun sjældent at have gået. Adskillige gange beklager man sig over manglende istandsættelse.⁴⁹ Endnu er der bevaret en prellefjeder til urhammeren, ligesom der ses slidspor på den store klokkes yderside.

Klokker. 1) (Fig. 22) støbt 1588 af Gerhardt van Mervelt. Tvm. 124 cm. Om halsen indskrift på latin med reliefversaler: »Verbvm domini manet in æternvm Gerthardvs van Mervelt me fecit anno 1588« (Guds ord forbliver evindeligt. G. van M. støbte mig år 1588).⁵⁰ Over og under indskriften er der kraftige profillister og bufriser med korsblad. Også slagkanten har profillister.

2) (Fig. 23) støbt 1654 af Claus van Dam. Tvm. 103 cm. Om halsen latinsk indskrift med

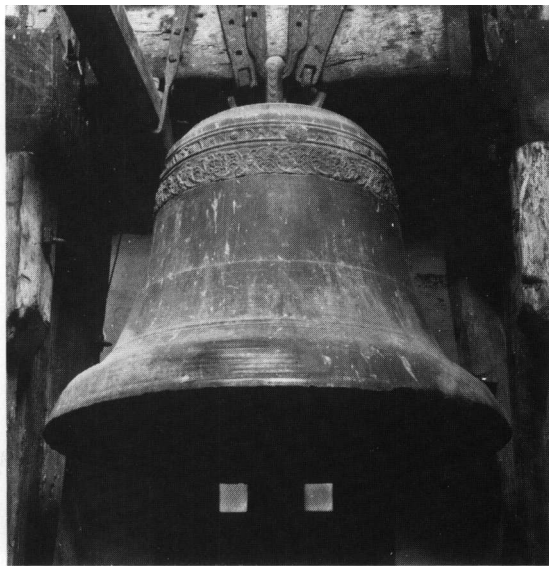

Fig. 22-23. Klokker. 22. Nr. 1 støbt 1588 af Gerhardt van Mervelt (s. 1603). 23. Nr. 2 støbt 1654 af Claus van Dam (s. 1604). LL fot. 1980. - *Bells. 22. No. 1 cast in 1588 by Gerhardt van Mervelt. 23. No. 2 cast in 1654 by Claus van Dam.*

reliefversaler: »Collo(!) deo gloriæ me fecit Clavs van Dam anno domini 1654«⁵¹ (Himlen (den himmelske) Gud til ære gjorde mig Claus van Dam det Herrens år 1654). Som skille tegn mellem ordene er brugt rosetter, af hvilke én er særlig stor. Under indskriften ses en høj frise bestående af bruskbarokke ranker omkring masker som på samme støbers klokke fra 1651 i Ørslev (DK. Sorø s. 563). Hankene har skællagte skiver.

Begge klokker hænger i slyngebom.

Klokkestol, muligvis jævngammel med klokke nr. 1, af eg, med dobbelte skråstivere. Et tredje, yngre sæt, af fyr ligesom krydsbåndene under klokkerne, kan være fra 1890'erne, jfr. malede navne og årstal: »24/2 J K Nielsen 1891«, »I. K. Jensen 1891« og »V R 1894« og »KPS 1896« på tre skråstivere.

GRAVMINDER

Epitafier og mindetavler. 1) O. 1739. Hans Andersen Hiort, (født i Ørslev ved Slagelse 1681 (?), †1739), er her nedlagt i sin fædrene grav (jfr. †epitafium nr. 2), efterlod sin 52 års ægtemage, Dorothea Wulf Promm. Sort mar-

mortavle, 98X66 cm, med forgyldt kursiv. Den vidtløftige gravskrift er nu næsten helt udvisket. 1758,³³ hvor det omtales som ét med †epitafium nr. 2, i koret, hvor det stadig hænger på nordvæggen i østligste fag.

2) O. 1802. Over provst Hans Amundin, *11. juli 1741, præst 1771, gift 22. okt. samme år med Gundelle Monrad, provst for Arts herred 1793. †5. okt. 1802, 61 år 3 mdr. og 5 dage; efterlod sig enke og 7 børn.⁵² Hvid marmortavle, 85x37 cm. Indskriften, med fordybet, sortmalet kursiv, udfylder pladens øverste tre fjerdedele; 1928¹¹ ønskede synet tavlen slebet og indskriften optrukket. Indmuret over østligste arkadebue til nordkapellet.

†*Epitafier.* 1) O. 1625. Peder Hansen, sognepræst for Svallerup menighed, var gift først med Madalena Nielsdatter, †1598, siden med Margrete Rasmusdatter, †1613; selv døde han 1625.⁵³ 1758³³ i koret, sammen med nr. 2.

2) O. 1698? Over Anders Andersen Hiort, født i Hobro i Jylland 1634, †1698, imidlertid gift med Anna Hansdatter Schov (sml. epitafium nr. 1). 1758³³ i koret, som en del af epitafium nr. 1; 1849,⁴¹ hvor det dateredes til 1696, var indskriften udslettet.

Et epitafium fra 1696 over P. H. Hørdum, der anføres 1849⁴¹ - hvor indskriften var »borttaget« - men ikke 1758,³³ kan muligvis være en misforståelse for †nr. 2.

Gravsten. 1794? (Martha) Maria (J)uul Gruntvig, (enke efter hr. Niels Hawberg (el. Rauberg),⁵⁴ forhen sognepræst til Uby Menighed, †1790). Forneden læstes 1918 blandt andet årstallet 1794 og initialerne C SR. Sandsten, 165x90 cm, indskrift med fordybet kursiv, der nu næsten er slidt væk, men hvoraf brudstykker kunne læses 1881 og 1918. Ligger som trinsten foran døren til søndre våbenhus, hvor den allerede lå 1881.

To *murede fgravkamre*, syd og nord for alterbordets fundament (jfr. fig. 7), blev påtruffet i forbindelse med restaureringen 1965. De havde begge, mod alterfundamentet, en pudset og hvidtet væg af kampesten; deres udstrækning blev ikke undersøgt.

Det søndre kammer har sandsynligvis tilhørt sognepræst Jacob Fribert, †1710, hvis hustru Magdalena Michelsdatter Fri(!), †10. juli 1681 i København, blev bisat her 9. sept. 1681.⁵⁵

1808⁹ ønskede synet de åbne begravelser i koret lukket og opfyldt, dels fordi fjællegulvet var begyndt at synke, dels for at standse den »opstigende træk«.

To *†gravfaner* med indskrift på tysk over Dittlöff von der Hude (eller Heide, jfr. Rørby), ritmester ved »Oberst Löwenhielms Regiment til Hest«,⁵⁶ født i Stifft Bremmen 1654, har tjent i 40 år, †12. juli 1714, 60 år gammel. En harnisk eller rytterkyrads med tilbehør, der tidligere hang i Rørby kirke, er blevet tilskrevet samme ritmester, jfr. s. 1532. 1758³³ på siderne af altret, 1849⁴¹ var kun fanestængerne tilbage; 1906⁵⁷ eftersøgte man forgæves fanerne på kirkens og skolens loft.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1827. Laurits Iacob Eger, født i Christiania 10. febr. 1783, †4. jan. 1827, sognepræst til Svallerup menighed; herefter mindeord. Grå marmorplade, 65x48 cm, med fordybet versalindskrift, der fylder hele pladen. 1849⁴¹ på en begravelse, indhegnet af *†støbejernsgitter*; nu ved tårnets sydmur.

2) O. 1862. Christiane Henriete Eger, f. Selchau, *22. aug. 1793, †11. juni 1862. Hvid marmorplade, nu 61x44 cm, indskrift med fordybede versaler. Pladen er brudt i stykker forneden. Placering som nr. 1.

Støbejernskors. O. 1845(?), over B. E. Edsberg, f. Ache, †1845. Korsarmene afsluttes med trepas, hvori bladornament, nederst på stammen et løvehoved. Indskriften - med reliefversaler - læses på en plade, der er skruet fast på den vandrette korsarm. Højde 115 cm. Nu ved tårnets sydmur, flankeret af monumenterne nr. 1 og 2.

På fotografier fra 1911 ses flere gravsteder at være indhegnet af nu fjernede *støbejernsgitre*.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Svallerup pastoratsarkiv. Liber daticus 1738-1859 (med syn 1803-48, 1851-59).- 1693-1771. Kirkebog. - *Ved embedet.* Kirkesynsbog for Svallerup kirke 1861-19(79). - Se i øvrigt arkivalier for Holbæk amt i almindelighed s. 50.

NM2. Indberetninger ved J. B. Løffler 1881 (bygning og inventar), F. Uldallske Samling (klokker), Chr. Axel Jensen 1910 (inventar), 1918 (bygning og kirkelade), Hugo Matthiessen 1918 (inventar og gravminder, suppleret af Chr. Axel Jensen), Ejvind Draiby og Fred. M. R. Draiby 1963 (restaureringsforslag), Elna Møller 1964 og 1965 (nordre sideskib, tårn og alterparti), Erik Skov 1965 (alterbord), sognepræsten 1965 (restaurering), Aa. Roussell 1965 (restaurering), Hugo Johannsen 1979 (bygning), Marie-Louise Jørgensen og Birgitte Skov 1980 (inventar og gravminder). - Bygningsbeskrivelse ved Hugo Johannsen, inventar ved Marie-Louise Jørgensen og gravminder ved Henrik Larsen. Redaktionen afsluttet 1986.

Tegninger. *NM2.* Plan ved Charles Christensen 1921. - Forslag til istandsættelse af kirkelade ved Mogens Clemmensen 1921. - Plan til kirkelade ved Søren Rassow 1976. - *Kunstakademiets bibliotek.* Opmålingsskitse af præstegård med omgivelser ved Holger Mundt 1918. - Plan og facader af kirkelade ved Hilda Rømer 1927. - Plan ved Walter Christensen (udat.). - *Marinus Andersens tegnestue* (ved arkitekt Mogens Andersen). Plan, facader og snit 1943.

¹ Roskildebispens jordebog s. 163.

² Landebogen s. 134.

- ³ RA. DaKanc. Sjællandske Registre. 1661, 22. aug. nr. 176 og 1666, 18. juni nr. 82.
- ⁴ Kronens Skøder III, 6.
- ⁵ RA. Rtk. Tiendetaksationer, hartkornsspecifikationer: 313.1. Kommissionen af 18. april 1702 (Kalundborg, Dragsholm og Sæbygård amter).
- ⁶ LA. Bispearkivet. 1729-97. Indb. om kirkekøb.
- ⁷ RA. DaKanc. G119. (1799)-1828. Originale skøder til kongen på jus vocandi.
- ⁸ NM6. Fundprot. nr. 2881; Jørgen Steen Jensen: Mønter fra kirkegulvene i det gamle Holbæk amt, i ÅrbHolbæk 1977, s. 121.
- ⁹ LA. Svallerup pastoratsarkiv. Liber daticus 1738-1859.
- ¹⁰ LA. Ars-Løve hrdr.s provsti. 1831-61. Synsforretningsprot.
- ¹¹ Ved embedet. 1861-19(79). Kirkesynsbog.
- ¹² RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1661-72. Kalundborg og Sæbygård amter.
- ¹³ M. Mackeprang: Kirkelader, i Arkitekten, 1912, s. 397f.
- ¹⁴ Jfr. udskrift af Liber daticus i NM2.
- ¹⁵ Kronens Skøder V, 429 f.
- ¹⁶ Jfr. Finderup, Gørlev (s. 1155, 1184) og Rørby; endvidere de planlagte tårne i Havrebjerg og Tømmerup (s. 1084, 1408). Disse tårne er behandlet i et bredere perspektiv af Hans Stiesdal: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller 1983, s. 13-38.
- ¹⁷ Jfr. Raklev, opført 1547 (s. 1379).
- ¹⁸ Andre eksempler i amtet er Kundby, Mørkøv og Ørslev (s. 627, 778 og 1050).
- ¹⁹ Jfr. note 20 og 9.
- ²⁰ LA. Bispearkivet. Ars hrd. 1672-1820.
- ²¹ Her fandtes indtil restaureringen to små vinduer fra 1800'ernes begyndelse?, som på ældre fotografier ses med afsprossede trækarme.
- ²² Nævnes tidligst 1911, da »gipsloftet over sideskibet« ønskedes fornyet, jfr. note 11.
- ²³ Ved synet 1662 manglede fire tylder (d.e. dusin) brædder til det underste loft, jfr. RA. Københavns Universitets arkiv. 41.03.03. Patronatssager vedr. Trinitatis kirke. 1661-1740. Diverse, og 1665 anføres i rgsk. et nyt tårnloft, formentlig refererende til den ønskede reparation, jfr. note 12.
- ²⁴ Vilh. Tvedes indsats har ikke umiddelbart kunnet dokumenteres, men hans restaureringsarbejder ved andre af grevskabets omkringliggende kirker, så som Tømmerup, Årby, Rørby og Ubby (s. 1413 og 1459) må betragtes som et tungtvejende indicium. Motivet med tårngavlens korsblending har Tvede foruden i Svallerup og Rørby også benyttet på den jyske Gosmer (DK. Århus s. 2747 f.).
- ²⁵ Adskillige kirker fik ved denne tid nye oplukkelige vinduer, jfr. Kvanløse (s. 116).
- ²⁶ Jfr. note 41 og 55.
- ²⁷ Sml. Olaf Olsen: Rumindretningen i romanske landsbykirker, i KirkehistSaml. 7. rk., VI, 235-57.
- ²⁸ Jfr. note 55. J.H. Larsen angiver fejlagtigt initialerne: »AB H H DP«, jfr. note 41.
- ²⁹ LA. Bispearkivet. 1862-79. Kirkesyn.
- ³⁰ En lignende komposition, hvori indgår et mindre krucifiks, findes på en gruppe altertavler i Sydsjælland, dog med den forskel, at storstykkets midtfelt her er delt ligesom sidefelterne. Eksempelvis kan nævnes Allerslev og Mern (DK. Præstø s. 901, fig. 4 og s. 943, fig. 4).
- ³¹ DK. Præstø s. 536 med fig. 5. I Gimlinge og Høve, hvis tavler begge er beslægtede med den i Kongsted, flankeres topstykket også af »gulerodsbalustre«, her dog med glat skaft hvorpå to ringe (jfr. DK. Sorø s. 853, 876 med fig. 4).
- ³² NM2. Håndskriftsaml. Thurahs udkast til beskrivelse af Sjælland og Fyn, suppl. af Hoffman.
- ³³ LA. Bispearkivet. 1758-59. Hist. efterretn. til HofmFund.
- ³⁴ Jfr. note 55. Bogen, der udkom 1861 bygger på J. H. Larsens optegnelser fra 1840'erne, men Algreen-Ussing har ifølge forordet tilføjet og forandret meget efter de »samlinger« han, for en stor del på selve stedet, har gjort til herredets historie.
- ³⁵ DK. Maribo s. 223, fig. 14.
- ³⁶ Jfr. s. 723 og 744, fig. 15.
- ³⁷ RA. DaKanc. F47. Indb. fra gejstligheden om kirkernes tilstand.
- ³⁸ Jfr. synsudsættelsen nævnte år (note 11) og indb. 1881.
- ³⁹ Jfr. William Karlson: Dopfat och Dopskålar, i Kulturens Årsbok 1957, Lund 1958 og Helge Kjellin: Ornerade Mässingsfat och deras Inskrifter, i Äldre kyrklig konst i Skåne s. 218, udg. Otto Rydbeck og Ewert Wrangel, 1921.
- ⁴⁰ Hans Christensen Høy blev optaget i lavet 1834 og døde 1876, jfr. Poul Halkjær Kristensen: Danske Tinmærker ved Holger Rasmussen, 1983, s. 52.
- ⁴¹ NM2. Håndskriftsaml. J. H. Larsen: Bidrag til topografisk beskrivelse 1849.
- ⁴² En henstilling fra synet 1889 om anbringelse af en bekvemmere prædikestolsopgang ses ikke at være efterkommet (note 11).
- ⁴³ Jfr. note 33. Det fremgår ikke tydeligt af oplysningerne, hvorvidt der er tale om to stole eller én stol med indskrifter fra forskellig tid. Om de nævnte personer kan følgende oplyses: Jørgen Brahe blev 1616 lensmand på Sæbygård, som han allerede året efter ombyttede med Hagenskov på Fyn. Hans Bagger blev biskop i København 1675 og døde 1693, Jacob Friberg var sognepræst i Svallerup 1668-93(?) og Rasmus Iversen præst i Ubby 1634-69. General Jørgen Bielke, hvis navn læstes på siderne af stolen, var født 1621 og døde 1696 på Avnsøgård; i årene

1648-60 var han forlenet med flere len i Norge.

⁴⁴ DK. Maribo s. 1237 med fig. 24. Se i øvrigt Erik Skov: Skriftemål og skriftestol, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 109-25.

⁴⁵ LA. Svallerup pastoratsarkiv. 1693-1771. Kirkebog. Kort forinden var det samme sket i Årby og Rørby.

⁴⁶ LA. Holbæk amts provsti. 1808-23. Synsforretn.

⁴⁷ Ifølge meddelelse fra I. Starup & Søn opstilledes orglet 1965 i Feldballe kirke, Randers amt, hvorfra det senere på året flyttedes til Svallerup.

⁴⁸ Petersen & Steenstrup: Harmoniumsfortegnelse 1915.

⁴⁹ 1665 og 1666 stod det »ganske øde« (jfr. note 12), hvilket gentages 1695 (note 20). 1791 siges det at have stået en del år (note 37), og 1803 var det udtaget til reparation efter at have været ubrugeligt i ca. 20 år (note 9). 1812 var det istandsat, men skulle atter 1817

repareres (note 46).

⁵⁰ Sml. Nyrop: Kirkeklokker s. 91 og 114.

⁵¹ Collo er formentlig fejl for coelo eller en forkortelse for coelesti.

⁵² Søn af provst Carl Ulrik Amundin (jfr. *epitafium fra Kalundborg Vor Frue, nu i Kalundborg Museum) og Anna Adelgonda, f. Unruh (jfr. Tømmerup, kirkegårdsmonument nr. 1).

⁵³ Wiberg: Præstehist. anfører tilnavnet Saxild og dødsdatoen 7. marts 1633.

⁵⁴ Wiberg: Præstehist. og indb. 1881 har Rauberg.

⁵⁵ Fr. Algreen-Ussing: Historisk-topographiske Efterretninger om Arts-Herred, 1861, s. 57 f.

⁵⁶ Dvs. 1. sjællandske Rytterregiment, der i 1670'erne stod i Nordtyskland og blandt andet 1710 deltog i slaget ved Helsingborg (jfr. *kårde i Rørby). O. Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie, 1872, bd. I, 398 og bd. II, 584f.

⁵⁷ RA. Kultusmin. 1. Dep. 1848-1916. Journalsager.